

کتاب اشعیای نبی: وحدت نویسندگی یا تعدد نویسندگی^۱

مظاهر احمدتوبی^۲

استادیار گروه آموزشی ادیان و عرفان، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران

چکیده

نگرش نقادانه یا به‌کارگیری بررسی عقلی در ارزیابی چیزی با شروع عصر جدید در اروپا که با رنسانس آغاز شد به‌وجود آمد. کتاب مقدس نیز از این برخوردار نقادانه در امان نماند. نقد کتاب مقدس به دو نقد نُسَخ و تاریخی-ادبی تقسیم می‌شود. یکی از کتاب‌هایی که از مجموعه کتاب مقدس به دلیل جایگاه مهم آن مورد نقدهای نُسَخ و تاریخی-ادبی وسیعی قرار گرفته، کتاب اشعیای نبی است. این مقاله در پی آن است که به توصیف و تحلیل نقدهای گسترده تاریخی-ادبی منتقدان این اثر بپردازد. سؤالاتی که در این پژوهش، طرح و به پاسخ به آن‌ها پرداخته شده، عبارت‌اند از: کتاب اشعیای نبی اثر یک نبی است یا دو یا سه یا بیشتر نبی؟ دلایل طرفداران هر کدام از این دیدگاه‌ها چیست؟ اکثر محققان، با استناد به تفاوت‌های تاریخی، مفهومی، سبکی و زبانی، این کتاب را به سه بخش (باب‌های ۱ تا ۳۹، ۴۰ تا ۵۵ و ۵۵ تا ۶۶) تقسیم کرده و آن‌ها را، به ترتیب، به اشعیای تاریخی یا اورشلیمی، اشعیای دوم و اشعیای سوم نسبت داده‌اند. به نظر این منتقدان این سه بخش دربردارنده حوادث مربوط به سه دوره زمانی طولانی (اورشلیم، اسارت بابل و بازگشت) است. از آن‌جا که یک نبی ممکن نیست این همه عمر داشته باشد و نیز از آن‌جا که این محققان به قدرت نبی بر پیشگویی آینده دور اعتقاد ندارند، لذا، به نظر آن‌ها، این کتاب اثر نه یک نبی، بلکه سه نبی است.

کلیدواژه‌ها

اشعیای اول، اشعیای دوم، اشعیای سوم، نقد تاریخی-ادبی.

^۱. تاریخ دریافت: ۹۷/۱۰/۰۲ تاریخ پذیرش: ۹۸/۱۱/۰۶

^۲. پست الکترونیک: mahmadtobi@yahoo.com

مقدمه

کتاب مقدس مجموعه‌ای از کتاب‌های جداگانه‌ی زیادی است که در طی یک دوره‌ی زمانی ۱۱۰۰ ساله نوشته شده است. مسیحیان این منتخباتی از نوشته‌های کهن عبری و یونانی را به عهد قدیم و عهد جدید تقسیم می‌کنند. اما عهد قدیم دقیق‌تر به عنوان کتاب مقدس عبری، کتاب مقدس یهودیان، شناخته شده است. آن تنگ (که همچنین تنخ هجی شده) نیز خوانده شده است، سرواژه‌ای که از صامت‌های آغازین سه بخش اصلی کتاب مقدس عبری اخذ شده است: تورات (شریعت یا تعلیم)، نویثیم (انبیاء)^۱ و کتوویم (مکتوبات)^۲. کتاب مقدس عبری (عهد قدیم)، از نظر یهودیان و مسیحیان پروتستان، شامل ۳۹ کتاب (تورات یا اسفار خمسسه^۴ شامل ۵ کتاب یا سفر: پیدایش، خروج، لاویان، اعداد و تثنیه؛ انبیای متقدم شامل ۶ کتاب: یوشع، داوران، اول سموئیل نبی، دوم سموئیل نبی، اول پادشاهان و دوم پادشاهان، انبیای متأخر بزرگ شامل ۳ کتاب: اشعیا نبی، ارمیای نبی و حزقیال نبی، و انبیای متأخر کوچک شامل ۱۲ کتاب: هوشع نبی، یوئیل نبی، عاموس نبی، عبودیای نبی، یونس نبی، میکاه نبی، ناحوم نبی، حبقوق نبی، صفنیای نبی، حجی نبی، زکریای نبی و ملاکی نبی؛ و مکتوبات شامل ۱۳ کتاب: مزامیر، ایوب، امثال سلیمان، جامعه سلیمان، روت، غزل غزل‌های سلیمان، مرثی ارمیای نبی، استر، دانیال نبی، عزرا، نحمیا، اول تواریخ ایام و دوم تواریخ ایام) است. اما ۷ کتاب دیگر که نزد مسیحیان کاتولیک کتاب‌های قانونی ثانوی^۵ و نزد مسیحیان پروتستان اپوکریفا^۶ خوانده شده، نیز وجود دارند که عبارت‌اند از: یهودیت^۷، طوبیا (طوبیت)^۸، باروک، اول مکابیان، دوم مکابیان، یسوع بن سیراخ (حکمت بن سیرا)، حکمت سلیمان (کتاب حکمت). از این‌رو، عهد قدیم مسیحیان کاتولیک مشتمل بر ۴۶ کتاب است.^۹

1. Nevi'im (Prophets)

2. Kethuvim (Writings)

3. Harris, Stephen L., *Understanding the Bible*, London, Maifield Publishing Company, 2000, p.1. (2011, p.2).

4. Pentateuch

5. Deutero-canonical

6. Apocrypha

7. Judith

8. Tobit

9. Mills, Mary E., *Images of God in the Old Testament*, London, Cassell, 1998, p.4; Carr, David M. and Conway, Colleen M., *An Introduction to the Bible, Sacred Texts and*

آغاز رنسانس، در واقع، پایان قرون وسطی و شروع عصر جدیدی در اروپا بود. این عصر عصری بود که در آن مکتب اصالت عقل حرف آخر را می‌زد. طرفداران این مکتب آن‌چنان به عقل انسانی باور داشتند که تصور می‌کردند که با آن می‌توان به همه حقایق دست یافت. در همین عصر بود که نگرش نقادانه به ظهور رسید و کتاب مقدس نیز از این برخوردار نقادانه مصون نماند. در نتیجه شاخه‌ای در الاهیات معروف به نقد کتاب مقدس^۱ به وجود آمد.^۲

کلمه *Criticism* احتمالاً در برخی از مردم احساسات منفی را بر می‌انگیزد که آن را با عیب‌جویی یا قضاوت‌های غیرمنصفانه پیوند می‌دهند. اما در مطالعات کتاب مقدس، نقد ابزاری مفیدی برای فهم دقیق‌تر و منصفانه‌تر متون کتاب مقدس است. کلمه *Criticism* از واژه یونانی *Krino* مشتق می‌شود که به معنی «قضاوت کردن» یا «تمیز دادن»، به کار گرفتن تجزیه و تحلیل عقلی در ارزیابی چیزی، است.^۳

نقد کتاب مقدس به دو قسمت نقد نُسَخ یا فروتر^۴ و نقد تاریخی-ادبی یا برتر^۵ تقسیم می‌شود. نقد نُسَخ نقدی است که در آن کلیه نسخه‌های موجود از قسمت‌های مختلف کتاب مقدس با یکدیگر مقایسه می‌شود تا معلوم شود که کدامیک صحیح‌ترین و معتبرترین متن است، اما نقد تاریخی-ادبی نقدی است که در آن حقایق مربوط به نویسنده، تاریخ و سبک نگارش و اثبات تاریخی بودن رویدادها روشن ساخته می‌شود.^۶ نقد برتر سعی می‌کند که

Imperial Contexts, United Kingdom, Wiley-Blackwell, 2010, pp.4, 5; Harris, Stephen L. and Platzner, Robert L., *The Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible*, New York, McGraw-Hill, 2008, pp.4-5.

نیز نک: کتاب‌هایی از عهد عتیق (کتاب‌های قانونی ثانوی) بر اساس کتاب مقدس اورشلیم، ترجمه پیروز سیار، تهران، نشر نی، ۱۳۸۰ش، صص ۳۴-۳۵؛ سلیمانی اردستانی، عبدالرحیم، «درآمدی بر شناخت کتاب مقدس»، هفت آسمان، شماره ۲، ۱۳۷۸ش، صص ۱۵۴-۱۵۵.

^۱ Biblical Criticism

^۲ دائرةالمعارف کتاب مقدس، مترجمین: آلیس علیایی، مریم قبادی، کیانوش اخوین، بهرام محمدیان، ویراستار و مسئول گروه ترجمه: بهرام محمدیان، تهران، انتشارات سُرخدار، ۱۳۸۱ش، ص ۴۶.

^۳ Harris, p.46.

^۴ Textual or Lower Criticism

^۵ Historical-Literary or Higher Criticism

^۶ دائرةالمعارف کتاب مقدس، ص ۴۶.

نیروهای دینی، سیاسی و تاریخی‌ای را که یک متن خاص را به وجود آوردند و باعث شدند که آن در بسیاری از موارد توسط افراد بعدی ویرایش و ویرایش مجدد شود جدا کند و تفسیر کند.^۱

کتاب اشعیای نبی یکی از کتاب‌های کتاب مقدس عبری (عهد قدیم) است که، به علت جایگاه مهم آن، توسط محققان و منتقدان کتاب مقدس مورد نقدهای نَسَخ و تاریخی-ادبی وسیعی قرار گرفته است.

تفسیر سنتی ربّیانی^۲ و مسیحی کتاب اشعیای نبی را اثر اشعیای نبی که در اورشلیم در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن هفتم قبل از میلاد زندگی می‌کرد، می‌دانست. تحقیق انتقادی، که در اواخر قرن هیجدهم شروع شده، نشان داد که این کتاب عمدتاً اثر حداقل دو یا سه نویسنده مختلف است که در زمان‌ها و مکان‌های مختلفی زندگی می‌کردند.^۳

این مقاله در صدد آن است که پیشینه تاریخی وحدت یا تعدد نویسندگی کتاب اشعیای نبی و دلایل طرفداران هر کدام از این دیدگاه‌ها را مورد بحث و بررسی قرار دهد. سؤالاتی که در این پژوهش طرح و به جواب به آن‌ها پرداخته شده، عبارت‌اند از: کتاب اشعیای نبی اثر یک نبی است (وحدت نویسندگی)؟ یا دو یا سه و یا حتی بیشتر نبی (تعدد نویسندگی)؟ دلایل طرفداران هر کدام از این دیدگاه‌ها چیست؟

اشعیای نبی

اِشَعِیاء، به زبان عبری «يَشَعِيَهُ»^۴ یا «يَشَعِيَه»^۵ به معنی «نجات یهوه»^۶ یا «یهوه»^۷ یا «یهوه نجات است» می‌باشد.^۹

^۱. Harris, p.554.

^۲. rabbinic

^۳. Dillard, Raymond B. and Longman, Tremper, *An Introduction to the Old Testament*, Michigan, Zondervan, 2006, p.301.

^۴. Isaiah

^۵. Yesha'yahu

^۶. Yesha'yah

^۷. YHWH

^۸. Yahweh

^۹. Smith, James E., *An Expository Commentary on the Book of Isaiah*, 2005, p.4; Gitay, Yehoshua, "Isaiah", in *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1986, 7/289; Friedman, Theodore, "Isaiah", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007, 10/57; Hill, W.,

از اشعیاوی نبی، که «شاهزاده‌ی انبیای عهد قدیم»، «پولس قدیس عهد قدیم» و «بزرگ‌ترین نبی» خوانده شده^۱، غیر از خود کتاب اشعیاوی نبی، در کتاب دوم پادشاهان ۱۹-۲۰ و کتاب دوم تواریخ ایام ۲۶: ۲۲؛ ۳۲: ۲۰، ذکر شده است.^۲

اطلاعات شخصی درباره‌ی این نبی بسیار کم است.^۳ وی معاصر با میکاه نبی و هوشع نبی بود و کمی بعد از عاموس نبی می‌زیست. عاموس نبی و هوشع نبی در اسرائیل یا افرایم (سلطنت شمالی) فعال بودند، در حالی که میکاه نبی در یهودیه (سلطنت جنوبی) نبوت می‌کرد.^۴

اشعیاوی نبی احتمالاً در حدود سال ۷۶۰ قبل از میلاد متولد شد. دسترسی آسان او به دربار به عنوان مشاور پادشاهان یهودیه احتمالاً تبار اصیل او را نشان می‌دهد. وحی‌های شاعرانه باشکوه او نشان‌دهنده‌ی مردی با هوش سرشار، قریحه‌ی ادبی استثنایی و آموزش وسیع هستند.^۵ بنابر سنت، اشعیا از قبیله‌ی یهوذا بود.^۶ او پسر آموص^۷، که به جز این شناخته شده نیست، و نباید آن را با عاموس^۸ نبی اشتباه گرفت، خوانده شده است.^۹ بر طبق هگاد^{۱۰} آموص و امصیا^{۱۱}، پادشاه یهودیه، برادر بودند.^{۱۲} بنابر هگاد، آموص، پدر اشعیا، نیز نبی بود، زیرا «وقتی که نام پدر نبی ذکر نمی‌شود، پدر او هم نبی است».^{۱۳}

“Isaiah”, in *The New Catholic Encyclopedia*, Thomas Carson, Joann Cerrito (Project Editors), New York, gale, 2003a, 7/593.

کتاب مقدس، ترجمه تفسیری، شامل عهد عتیق و عهد جدید، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا، ص ۶۴۷ (پاورقی).

¹. Smith, p.2.

². Friedman, 10/57.

³. Smith, p.2.

⁴. Gitay, 7/289; Friedman, 10/57.

⁵. Hill, “Isaiah”, 7/593.

⁶. Smith, p.2.

⁷. Amoz

⁸. Amos

⁹. Hill, “Isaiah”, 7/593; Friedman, 10/57; Smith, p.2.

¹⁰. Aggadah

¹¹. Amaziah

¹². Halevy, Elimelech Epstein, “Isaiah in the Aggadah”, in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum(ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007, 10/73; Gutmann, Joshua, “Amaziah”, in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum(ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007, 2/36; Friedman, 10/57.

¹³. Halevy, 10/73.

محل تولد اِشعیا دانسته نیست،^۱ ولی بنابر هگگاد/ «هروقت که شهر نبی ذکر نمی‌شود، او اهل اورشلیم است».^۲ از آن‌جا که او تنها در اورشلیم ظاهر می‌شود و همه وحی‌های اصیل وی زمینه اورشلیمی دارند، وی احتمالاً کل دوره زندگی‌اش را در آن شهر گذراند.^۳ اِشعیا ازدواج کرد، اما نام همسرش دانسته نیست. او تنها «نبیه»^۴ خوانده شده است. اِشعیا دو پسر داشت. وی آگاهانه نام‌هایی را برای آن‌ها انتخاب کرد که به پیام نبوی او اشاره داشتند. به عبارت دیگر، او بر روی آن‌ها نام‌هایی نمادین گذاشت که نبوت‌های او را به‌طور موجز بیان می‌کردند. پسر اول، شَارِیاشوب^۵، به معنی «باقی‌مانده باز خواهد گشت» است. این نام این نظر را منعکس می‌کند که به دنبال ایام غم کنونی سرانجام دوران خوشی خواهد آمد. اگر کشور با غم و اندوه ترک شود و جمعیت به اسارت برده شود، باوجوداین، «باقی‌مانده باز خواهد گشت» و قوم دوباره زندگی خواهد کرد. پسر دوم، مَهِیرُشلال حاش بَرّ^۶، تقریباً به معنی «غار و یغمای او سریع است» یا «دشمنانت بزودی نابود می‌شوند»، است.^۷

اِشعیا، قبل از دعوت به خدمت نبوی، به عنوان وقایع‌نگار در دربار سلطنتی خدمت می‌کرد. او تاریخ حکومت عَزْرِیای پادشاه را از «ابتدا تا انتها»^۸ نوشت که چیز بیشتری درباره آن دانسته نیست. (به‌طور سنتی نگارش سالنامه‌های پادشاهی به انبیا نسبت داده می‌شد).^۹ این گزارش درباره حَزْقِیای پادشاه می‌گوید: «و بقیه وقایع حَزْقِیاً و حَسَنات او اینک در رؤیای اِشعیا ابن آموص نبی و در تواریخ پادشاهان یهودا و اسرائیل مکتوب است».^{۱۰}

1. Hill, "Isaiah", 7/593.

2. Halevy, 10/73.

3. Hill, "Isaiah", 7/593.

۴. کتاب اشعیا نبی ۸: ۳.

۵. همان، ۷: ۳.

۶. همان، ۸: ۱.

7. Asimov, Isaac, *Asimov's Guide to the Bible: Two Volumes in One, The Old and New Testaments*, New Jersey, Wings Books, 1981, pp.530-531; Smith, p.2.

کتاب مقدس، ترجمه تفسیری، شامل عهد عتیق و عهد جدید، صص ۶۴۶ و ۶۴۷ (پاورقی).

۸. کتاب دوم تواریخ ایام ۲۶: ۲۲.

9. Smith, p.2; Hill, "Isaiah", 7/594.

۱۰. کتاب دوم تواریخ ایام ۳۲: ۳۲؛ Smith, p.2.

إِشْعِيَا در سالی که عَزْرِيَا، پادشاه یهودیه، وفات کرد به خدمت نبوی فراخوانده شد.^۱ محققان آن را در سال ۷۳۹ قبل از میلاد محاسبه کرده‌اند. خدمت نبوی او به مدت تقریباً شصت سال در سرتاسر دوران سلطنت عَزْرِيَا، یوتام، آحاز و حَزْقِيَا، پادشاهان یهودیه، ادامه داشت.^۲

بنابر نقل کتاب عروج إِشْعِيَا^۳، از مجموعهٔ سودا/پیگرافا^۴، اشعیاوی نبی در حدود سال ۶۸۰ قبل از میلاد، در اوایل سلطنت پادشاه شریر یهودیه، مَنَسِّي (در حدود ۶۸۷ تا در حدود ۶۴۲)، و به دستور او با ارّه دوپاره و شهید شد.^۵ بنابر هَگْاد^۶، مَنَسِّي إِشْعِيَا را متهم به ادعای دروغین نبوت کرد. إِشْعِيَا، که می‌دانست که هرچه در دفاعیه‌اش بگوید مورد قبول واقع نخواهد شد، هم برای تبرئه مَنَسِّي و قومش از مسئولیت کُشتن عمدی یک نبی، و هم برای جلوگیری از به جوش آمدن خونش مثل خون زکریای نبی، چیزی نگفت. سکوت إِشْعِيَا اقرار دانسته شد و محکوم به مرگ شد. اما، وقتی که حکم در حال اجرا شدن بود، او نام غیرقابل بیان خدا را بر زبان آورد و توسط درخت سیدری بلعیده شد. درخت با ارّه بُریده شد، اما ارّه در برابر بدن إِشْعِيَا، که مثل ستونی از مرمر شده بود، ناتوان بود. تنها یک عضو، دهانش، آسیب‌پذیر بود، زیرا آن این کلمات را بر زبان آورده بود: «و در میان قوم ناپاک لب ساکنم».^۷ در نتیجه، وقتی که ارّه به لب او رسید، به شهادت رسید.^۸ بنابر اجماع سنت، این نبی در روزگار مَنَسِّي شهید شد.^۹

دربارهٔ مَنَسِّي، پسر شریر و جانشین حَزْقِيَا، مکتوب است که او سرتاسر اورشلیم را پر از

^۱. کتاب اشعیاوی نبی ۶: ۱.

^۲. همان، ۱: ۱؛ ۶: ۱؛ ۷: ۱؛ ۱۲-۱؛ ۳۸: ۱-۶؛

Smith, p.2; Gitay, 7/289; Harris, p.555; Hill, "Isaiah", 7/593

^۳. Ascension of Isaiah

^۴. Pseudepigrapha

^۵. نیز نک: رساله به عبرانیان ۱۱: ۳۷؛

The Ascension of Isaiah, Edited with introduction, notes and indices by R. H. Charles, London, Adam and Charles Black, 1900, Introduction, xlv-xlvi, xlviii- xlix, v: 1-2 (p. 40); Friedman, 10/57; Smith, p.2.

^۶. کتاب اشعیاوی نبی ۶: ۵.

^۷. Halevy, 10/73; Friedman, 10/57.

^۸. Friedman, 10/57.

خون کرد.^۱ کتاب مقدس درباره طعمه‌های مَنَسّی و دلیل کشتن او ساکت است. بنابه گفته یُوسِفُوس^۲ «مَنَسّی همه مردان صالح را در میان عبرانیان کُشت، و حتی از کُشتن انبیا هم نگذشت، و هر روز بعضی از آن‌ها را به قتل رساند». اما، بسیاری از هگادایست‌ها ریختن خون توسط مَنَسّی را تنها محدود به اِشعیا می‌دانند.^۳

کتاب اشعیای نبی

کتاب اشعیای نبی، که «کوه اورست ادبیات نبوی» خوانده شده^۴، اولین کتاب از سه کتاب انبیای متأخر بزرگ (کتاب اشعیای نبی، کتاب اِرمیای نبی و کتاب حزقیال نبی) در قانون^۵ عهد قدیم است. این کتاب نام نبی بزرگ قرن هشتم قبل از میلاد، اِشعیا، را بر خود دارد و مشتمل بر وحی‌هایی از نیمه دوره پادشاهی یهودیه (در حدود ۷۵۰ قبل از میلاد) تا بازگشت پس از اسارت بابل (در حدود ۵۰۰ قبل از میلاد) است.^۶

به نظر جیمز ای. اسمیت^۷ کتاب اشعیای نبی ۶۶ باب دارد که مدل کوچکی از کتاب مقدس است. ۳۹ باب اول آن، مثل ۳۹ کتاب عهد قدیم، عمدتاً از محکومیت سخن می‌گوید. ۲۷ باب آخر آن، مثل ۲۷ کتاب عهد جدید، عمدتاً از نجات سخن می‌گوید.

اگرچه کتاب اشعیای نبی از نظر تعداد باب‌ها در مقایسه با کتاب اِرمیای نبی و کتاب حزقیال نبی دارای باب‌های بیشتری است و در جایگاه اول قرار دارد، اما از نظر تعداد کلمات در مقایسه با آن‌ها دارای کلمات کمتری است و در مقام سوم قرار دارد (کتاب اشعیای نبی ۶۶ باب و ۳۷۰۴۴ کلمه، کتاب اِرمیای نبی ۵۲ باب و ۴۲۶۵۹ کلمه و کتاب حزقیال نبی ۴۸ باب و ۳۹۴۰۷ کلمه دارد).

سنت قدیمی یهودی کتاب اِرمیای نبی و کتاب حزقیال نبی را قبل از کتاب اشعیای نبی فهرست کرده است، زیرا تعداد کلمات این کتاب‌ها، همان‌طور که در بالا گفته شد، بیشتر از تعداد کلمات کتاب اشعیای نبی است. اما قرار دادن کتاب اشعیای نبی در مقام اول در میان

^۱. کتاب دوم پادشاهان ۲۱: ۱۶.

^۲. Josephus

^۳. Halevy, 10/73.

^۴. Smith, p.3.

^۵. the canon

^۶. Hill, W., "Isaiah, Book of", in *The New Catholic Encyclopedia*, Thomas Carson, Joann Cerrito (Project Editors), New York, Gale, 2003b, 7/594.

^۷. James. E. Smith

انبیای متأخر بزرگ را می‌توان به دلیل زمانی توجیه کرد. خدمت اشعیاى نبى در حدود ۷۵ سال قبل از دعوت ارمیای نبى به پایان رسید. ترجمه یونانى هفتادى^۱ قبل از مسیحى اصل زمانی را در ترتیب انبیای متأخر بزرگ دنبال کرد. مترجمان انگلیسى الگوی وولگات^۲ لاتینی را، که به نوبه‌ی خود مبتنی بر ترجمه هفتادى بود، پیروی کرده‌اند.^۳

کتاب اشعیاى نبى به آسانی به چهار بخش اصلی قابل تقسیم است که می‌توان آن‌ها را تقریباً به شرح زیر تاریخ‌گذاری کرد: ۱. باب‌های ۱ تا ۳۵، وحی‌های عمدتاً مرتبط با موعظه قبل از اسارت بابل (۷۴۰-۶۹۰) (اول)؛ ۲. باب‌های ۳۶ تا ۳۹، ضمیمه تاریخی (۷۰۵-۶۹۰) قبل از میلاد؛ ۳. باب‌های ۴۰ تا ۵۵ (اشعیاى دوم)، وحی‌های مربوط به اسارت بابل (۵۵۰-۵۳۸) قبل از میلاد؛ ۴. باب‌های ۵۶ تا ۶۶ (اشعیاى سوم)، وحی‌های مربوط به بازگشت (۵۲۰-۵۰۰) قبل از میلاد.^۴

نویسندگی کتاب اشعیاى نبى

تا قرن نوزدهم، اشعیاى نبى بدون نگرش انتقادى نویسنده کل کتاب دانسته می‌شد زیرا مسائل مربوط به شکل ادبى و تألیف از مسائل مورد علاقه‌ی کاملاً جدید در علم کتاب مقدس هستند. با وجود این، بخش دوم، یعنی باب‌های ۴۰ تا ۶۶، که به تبعیدیان در بابل یا به کسانی که از اسارت بابل بازگشتند خطاب شده است، همیشه اساساً متفاوت از بخش اول، یعنی باب‌های ۱ تا ۳۹، دانسته می‌شده است. مطالعات انتقادى جدید که توسط جی.جی. ایشهورن^۵ (متوفى ۱۸۲۷) و بی. دوهلم^۶ (متوفى ۱۹۲۸) شروع شده است به تدریج ماهیت حقیقى این کتاب را آشکار کرد. این کتاب ترکیب فراوانى از وحی‌های شعری است که در طی یک دوره زمانی طولانى (از در حدود ۷۴۰ تا در حدود ۳۰۰ قبل از میلاد) توسط نویسندگان مختلفی (انبیاء و واعظان) بر پایه‌ی پیام اصلی نبى بزرگ اشعیاى تألیف شده‌اند. امروزه دانسته است که چنین فرایند تألیف و ویرایشی در موقع جمع‌آوری ادبیات کتاب

1. Septuagint

2. Vulgate

3. Smith, p.3.

4. Hill, "Isaiah, Book of", 7/596.

5. J.G. Eichhorn

6. B. Duhm

مقدس امری کاملاً معمول بوده است، چنان که، به عنوان مثال، در مورد اسفار خمسه، کتاب مزامیر، و حتی تا حدی در مورد انجیل بنابه روایت یوحنا ی رسول.

در مورد چگونگی دستیابی کتاب اشعیا نبی به شکل کنونی اش، یک توجیه قابل قبول این است که اشعیا نبی از سال ۷۴۰ تا ۶۹۰ قبل از میلاد وعظ کرد؛ پیامش به صورت وحی های شعری جمع آوری شده توسط شاگردانش حفظ شد^۱، شاگردانی که به وعظ کردن پیام او و تألیف کردن وحی ها ادامه دادند، و آن ها را به وحی های اصیل اشعیا نبی اضافه کردند. این به اصطلاح مکتب اشعیا نبی حتی بعد از نابودی اورشلیم (۵۸۷ قبل از میلاد) و در طی اسارت بابل ادامه یافت. در طی اسارت بابل، نبی-شاعر (اینک ناشناس) بزرگی، نابغه ای به شخصه (که اینک اشعیا دوم^۲ خوانده می شود) ظهور کرد که پیام اشعیا نبی را با اشعار باشکوه باب های ۵۵ تا ۴۰ پی گرفت، و آن را گسترش داد و در مورد وضعیت اسارت بابل و بازگشت به کار برد (۵۳۷ قبل از میلاد). در پی او، نبی یا انبیای ادبی بزرگ دیگری، همچنین ناشناس (که اینک اشعیا سوم^۳ خوانده می شود)، در طی بازگشت در اورشلیم (۵۲۰ قبل از میلاد)، ظهور کرد که وحی های دیگری را تصنیف کرد که پیام اشعیا نبی را در پرتو بازسازی اورشلیم و معبد گسترش داد، و بر ابعاد دیگر پیام خدا که در وضعیت جدید بنی اسرائیل آشکار شده بودند تأکید کرد. بعضی از محققان از قبیل جی. برایت^۴، اعتقاد دارند که اشعیا سوم را همان مؤلف اشعیا دوم نوشت، اما در اورشلیم بازسازی شده. سرانجام، در زمانی بین ۴۰۰ و ۲۰۰ قبل از میلاد، وقتی که کتاب های مقدس به طور کلی به صورت کنونی شان ویرایش می شدند، این مجموعه های گوناگون پیام و مکتب اشعیا نبی، با برخی اضافات متأخر مکاشفه ای (باب های ۲۴ تا ۲۷؛ باب های ۳۴ تا ۳۵) برای حفظ دقیق و قابل اطمینان بر روی یک طومار جمع آوری شدند. احتمالاً در این زمان مکتب اشعیا نبی در حال از بین رفتن بود. در واقع، به نظر می رسد که مقام نبی بعد از در حدود ۴۰۰ قبل از میلاد تا آمدن یحیی معمدان ناپدید شده است.^۵ ساختار کنونی کتاب اشعیا نبی احتمالاً به اوائل قرن دوم قبل از میلاد یا ۳۵۰ قبل از میلاد، یا احتمالاً

۱. کتاب اشعیا نبی ۸: ۱۶.

۲. The Second Isaiah

۳. The Third Isaiah

۴. J. Bright

۵. Hill, "Isaiah, Book of", 7/595.

بیش از سه قرن بعد از مرگ اشعیاى قرن هشتم قبل از میلاد بر می‌گردد.^۱ سیبراخ (۱۹۰ قبل از میلاد) این کتاب را به صورت چیزی مثل شکل کنونی‌اش می‌شناخت،^۲ و مؤلفان عهد جدید تمامی بخش‌های این کتاب را به عنوان اشعیاى نبی نقل می‌کنند. خودِ اِشعِیا گاهی اوقات، برای تمییز او از اشعیاى دوم و اشعیاى سوم، اشعیاى اول خوانده شده است. این نظریه درباره چگونگی تألیف کتاب اشعیاى نبی را می‌توان با اصلاحات ویژه گوناگونی در مطالعات اس. مؤوینکل^۳، ای. بنتزن^۴، ای. کوندامین^۵، پی اوری^۶ و جی. استینمن^۷، ای. فویلت^۸، ای. گیلین^۹ و دیگران یافت، و مورد تأیید همه محققان است، اگرچه معدودی از منتقدان، پروتستان و یهودی و نیز کاتولیک، هنوز از وحدت نویسندگی این کتاب توسط اشعیاى نبی دفاع می‌کنند.^{۱۰}

الف - وحدت کتاب اشعیاى نبی

مفسران یهودی و مسیحی به یکسان اِشعِیا پسر آموص، نبی قرن هشتم، دوست و معتمد حزقیایا، را نویسنده کل کتاب اشعیاى نبی می‌دانستند. این دیدگاه تا دو قرن اخیر غالب بود.^{۱۱} این دیدگاه هنوز در بعضی از محافل، به ویژه بنیادگرایان، اعتقاد می‌رود.^{۱۲} نیز در نیمه‌ی قرن نوزدهم، سی. پی. کاسپاری^{۱۳}، جی. ای. الکساندر^{۱۴}، و، در سال‌های اولیه‌اش، اف. دلچ^{۱۵}، و

¹ Asimov, p.526; Harris, p.555; Gitay, 7/289.

^۲ کتاب یشوع بن سیبراخ ۴۸: ۲۲-۲۵.

³ S. Mowinckel

⁴ A. Bentzen

⁵ A. Condamin

⁶ P. Auvray

⁷ J. Steinmann

⁸ A. Feuillet

⁹ A. Gelin

¹⁰ Hill, "Isaiah, Book of", 7/595.

¹¹ Dillard and Longman, p.303.

¹² Avishur, Issac, "Isaiah", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007, 10/69.

¹³ C.P. Caspari

¹⁴ J.A. Alexander

¹⁵ F. Delitzsch

در قرن بیستم، زلوتنیک^۱، کامینکا^۲ و دیگران، و اخیراً جیمز ای. اسمیت از وحدت این کتاب دفاع کرده‌اند و سعی نموده‌اند که استدلال‌های کسانی را که به تعدد این کتاب اعتقاد دارند رد کنند.^۳

دلایل وحدت کتاب اشعیای نبی

طرفداران وحدت کتاب اشعیای نبی برخی شباهت‌های مفهومی، سبکی و زبانی را در تأیید دیدگاه خود به شرح زیر ذکر می‌کنند:

عنوان این کتاب، یعنی «رؤیای اشعیا ابن آموص که آن را دربارهٔ یهودا و اورشلیم در روزهای غزویا و یوتام و آحاز و حزقییا پادشاهان یهودا دید»^۴، و حداقل سیزده جای دیگر در این کتاب، اشعیای نبی را به عنوان گوینده یا نویسنده آن اعلام می‌کنند.

سنت یهودی و مسیحی در نسبت دادن این کتاب به اشعیای نبی هماهنگ هستند.^۵ به جز باوا باثرا^۶ که اعتقاد داشت که حزقییا و همکارانش کتاب اشعیای نبی را «نوشتند»، معمولاً در میان ربّی‌ها مسلم بود که کتاب اشعیای نبی اثر یک نبی است، و آن‌ها اختلاف زمانی ظاهری را با نسبت دادن باب‌های پایانی به نتیجه‌ی قدرت‌های نبوی جواب می‌دادند.^۷

ترجمه‌ی هفتادی، که در حدود ۲۵۰ قبل از میلاد ترجمه شده، هیچ تمایزی را بین دو نیمهٔ این کتاب نشان نمی‌دهد.^۸

بن سیرا یا بن سیراخ^۹، که در حدود ۱۸۰ قبل از میلاد می‌نویسد، کتاب اشعیای نبی را یک کل واحد می‌داند.^{۱۰}

دو نسخه‌ی خطی کامل کتاب اشعیای نبی در میان طومارهای بحرالْمیت، که به تقریباً یک قرن و نیم قبل از مسیح بر می‌گردند، هیچ شکافی را در پایان باب ۳۹ نشان نمی‌دهند و کل

1. Zlotnick

2. Kaminka

3. Smith, p.4; Friedman, 10/57; Avishur, 10/69.

۴. کتاب اشعیای نبی ۱: ۱.

5. Smith, p.4.

6. Bava Batra

7. Friedman, 10/57.

8. Smith, p.4.

9. Ben Sira or Ben Sirach

۱۰. کتاب یشوع بن سیرا ۴۸: ۱۷-۲۵.

۶۶ باب این کتاب را یک تألیف واحد تلقی می‌کنند.^۱ اما دبلیو. اچ. برنوتلی^۲، بر اساس شکافی بعد از باب ۳۳ در طومار اشعیای نبی، اعتقاد دارد که یک تقسیم ادبی باید در این جا صورت گیرد.^۳

یُوسُفُوس نبوت مربوط به کوروش در آیه ۲۸ از باب ۴۴ و آیه ۱ از باب ۴۵ را، که بحث‌انگیزترین نبوت در این کتاب است، به اِشعیا پسر آموص نسبت می‌دهد. عیسی در کنیسه ناصره از روی باب ۶۱ از کتاب اشعیای نبی خواند و آن را به اشعیای نبی نسبت داد.^۴

در عهد جدید چند آیه متعلق به «اشعیای دوم» نقل قول شده و تنها به اشعیای نبی نسبت داده شده است.^۵ به عبارت دیگر، عهد جدید از کل این کتاب به عنوان کتاب اشعیای نبی سخن می‌گوید.^۶ به نظر هیل، نقل قول کتاب‌های عهد قدیم در عهد جدید قبول عمومی را در این زمان دنبال می‌کند و مستلزم فیصله‌ی شک و تردید در مورد نویسندگی نیست.^۷ سبک ادبی نیمه دوم کتاب اشعیای نبی آن قدر شبیه نیمه اول آن است که حتی منتقدان تصدیق می‌کنند که «اشعیای دوم» باید شاگرد اشعیای نبی بوده باشد که سعی کرده است که از استادش تقلید کند.^۸

برخی کاربردهای سبک‌شناختی مشترک در سرتاسر این کتاب نشان می‌دهند که آن باید اثر یک نبی باشد، از قبیل ترکیبات «شاهراهی در اورشلیم»، «صهیون»، «واحد قُدوس اسرائیل»، «درد شدید زن در موقع زایمان»، «آتش به عنوان سمبلی برای داوری»، «کوه خانه خداوند در اورشلیم»، عبارت «خداوند چنین می‌گوید» به جای عبارت «گفت»، اشاره به سلطنت داوودی^۹، توصیف بابل به عنوان نماد قدرت دنیوی علیه یهوه و موضوعات

^۱ Friedman, 10/57; Gitay, 7/289; Smith, p.4.

^۲ W.H. Brownlee

^۳ Friedman, 10/57.

^۴ . انجیل لوقا ۴: ۱۶ و آیات بعدی.

^۵ Smith, p.4.

^۶ Friedman, 10/57; Gitay, 7/289.

^۷ Hill, "Isaiah, Book of", 7/595.

^۸ Smith, p.4.

^۹ Ibid; Franke, Chris A, "Isaiah 40-66", in *Fortress Commentary on the Bible: The Old Testament and Apocrypha*, Gale A. Yee, Hugh R. Page Jr., Matthew J. M. Coomber (eds.), Minneapolis, Fortress Press, 2014, p.699; Gitay, 7/289.

«عدالت» و «پرهیزگاری».

همچنین بخش اول این کتاب مجازات و بازگشت بعدی را پیش‌بینی می‌کند در حالی که بخش دوم آن اعلام می‌کند که مجازات به پایان رسیده و بازگشت شروع شده است؛ در نتیجه «شرایط گذشته» یا نبوت‌های مجازات در اشعیا اول جای خود را به «شرایط جدید» یا نبوت‌های بازگشت در اشعیا دوم می‌دهد.^۱

ب. تعدد کتاب اشعیا نبی

۱. تمایز بین باب‌های ۱ تا ۳۹ و باب‌های ۴۰ تا ۶۶ کتاب اشعیا نبی

نشانه‌های دوگانگی بین باب‌های ۱ تا ۳۹ و باب‌های ۴۰ تا ۶۶ حتی در تفاسیر کتاب مقدس یهودی قرون وسطی پیدا می‌شود.^۲ چنان‌که در قرن دوازدهم میلادی، مفسر یهودی ربی ابراهیم بن عزرا^۳، در تفسیرش بر کتاب اشعیا نبی ۴۰: ۱، اشاره می‌کند که از آن‌جا که باب‌های ۴۰ تا ۶۶ کتاب اشعیا نبی شامل مواد تاریخی بعد از زمان اشعیا نبی است، محتمل است که این باب‌ها را اشعیا بن آموص نوشته باشد.^۴

نقد جدید با این نظر جی. بی. کوپ^۵، در چاپ آلمانی تفسیر لوت^۶ (۱۷۸۰)، شروع شد که باب ۵۰ کتاب اشعیا نبی احتمالاً از این نبی ناشی نشده است. در ۱۷۸۹، جی. سی. دودرلین^۷ نویسنده باب‌های ۴۰ تا ۶۶ توسط اشعیا نبی را رد کرد. جی. جی. ایشهورن^۸ و ای. اف. کی. رُوزنمُولر^۸ این موضوع را دنبال کردند و معیارهایی را برای تمییز بین بخش‌های اصیل اشعیا نبی و غیر-اشعیا نبی مشخص کردند. در نیمه قرن نوزدهم، این دیدگاه طرفداران

دائرة المعارف کتاب مقدس، ص ۲۰۵.

¹. Sweeney, Marvin A, *Isaiah 1-39: with an introduction to prophetic literature*, the United States of America: William B. Eerdmans Publishing Company, 1996, p.41.

². Avishur, 10/68.

³. Rabbi Avraham ibn 'Ezra

⁴. Sweeney, Marvin A., "Isaiah 1-39", in *Fortress Commentary on the Bible: The Old Testament and Apocrypha*, Gale A. Yee, Hugh R. Page Jr., Matthew J. M. Coomber (Editors) Minneapolis, Fortress Press, 2014, p.674; Avishur, 10/68; Friedman, 10/57; Gitay, 7/289.

⁵. J.B. Koppe

⁶. Lowth's *Commentary*

⁷. J.C. Doederlein

⁸. E.F.K. Rosenmueller

بسیار زیادی پیدا کرد.^۱ یاکوب بارث^۲ (۱۸۵۱-۱۹۱۴م)، زبان‌شناس سامی، اگرچه، از آنجا که شدیداً ارتدوکس بود، از نقد برتر اجتناب می‌کرد، اما نویسندگی جداگانه باب ۴۰ به بعد را که، به نظر او، مورد تأیید تلمود بود، می‌پذیرفت.^۳

اکثر محققانی که این کتاب را به دو بخش تقسیم کرده‌اند، آن را به دو بخش باب‌های ۱ تا ۳۹ و باب‌های ۴۰ تا ۶۶ تقسیم‌بندی کرده‌اند. ولی در این میان، سی.سی. تارى^۴ آن را به دو بخش شامل باب‌های ۱ تا ۳۳ و ۳۴ تا ۶۶، به جز ۳۶ تا ۳۹، تقسیم‌بندی کرده است.^۵ سوری^۶ نیز آن را به دو بخش شامل باب‌های ۱ تا ۳۳ و ۳۴ تا ۶۶ تقسیم کرده است.^۷ این تمایز بین باب‌های ۱ تا ۳۹ و ۴۰ تا ۶۶ را اخیراً وای.تی. رادای^۸ با بررسی کامپیوتری این کتاب مورد تأیید قرار داده است.^۹

باری، تحقیقات جدید معمولاً بین باب‌های ۱ تا ۳۹ و باب‌های ۴۰ تا ۶۶ تمیز می‌دهد و آن‌ها را آثار عمده جداگانه‌ای از نویسندگان مختلفی تلقی می‌کند. ۳۹ باب اول کتاب اشعیاى نبى عنوان «رؤیای اِشعیا پسر آموص» را دارد؛^{۱۰} باب‌های ۴۰ تا ۶۶ به نبى ناشناسی که محققان به عنوان اشعیاى دوم به او اشاره می‌کنند، نسبت داده شده است.^{۱۱} به هر روی، در تحقیقات کتاب مقدس تمایز بین این دو بخش یک واقعیت پذیرفته شده است.^{۱۲}

دلایل تمایز بین باب‌های ۱ تا ۳۹ و ۴۰ تا ۶۶ کتاب اشعیاى نبى

طرفداران جدایی باب‌های ۱ تا ۳۹ و ۴۰ تا ۶۶ تفاوت‌های تاریخی، مفهومی، سبکی و زبانی را

^۱. Friedman, 10/57.

^۲. Jacob Barth

^۳. Blau, Joshua, "Barth, Jacob", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem: Keter Publishing House, 2007, 3/179.

^۴. C.C. Torrey

^۵. Friedman, 10/58.

^۶. Sweeney

^۷. Sweeney, *Isaiah 1-39: with an Introduction to Prophetic Literature*, pp.43, 44.

^۸. Y.T. Radday

^۹. Friedman, 10/58; Gitay, 7/289.

^{۱۰}. کتاب اشعیاى نبى ۱: ۱.

^{۱۱}. Gitay, 7/289.

^{۱۲}. Avishur, 10/69.

در تأیید این دیدگاه خود به شرح زیر ذکر می‌کنند.

تفاوت‌های تاریخی: نبی بخش دوم کتاب اشعیاى نبی سقوط بابل در ۵۳۹ قبل از میلاد^۱ و پیروزی کوروش دوم (۵۵۸-۵۲۹)^۲، مؤسس امپراتوری بزرگ ایران، را پیش‌بینی می‌کند. او از ویرانی معبد در اورشلیم (۵۸۷/۶ قبل از میلاد) اطلاع دارد، و وظیفه‌ی ساختن معبد جدید را به عهده‌ی کوروش می‌گذارد. بنابراین شواهد تاریخی بخش دوم کتاب اشعیاى نبی را در نیمه‌ی دوم قرن ششم قبل از میلاد، تقریباً دو قرن بعد از بخش اول کتاب اشعیاى نبی، تاریخ‌گذاری می‌کند.^۳

به نظر اسْمِیت که از طرفداران وحدت نویسندگی کتاب اشعیاى نبی است، یک تعصب ضدّ فوق‌طبیعی بر کسانی که از تئوری نویسندگی متعدد دفاع می‌کنند حکمفرما است. آن‌ها اصلاً به نبوت پیشگویانه‌ی دقیق اعتقاد ندارند. تعصب آن‌ها در این اظهار نظر زیر پنهان شده است: شرایط منعکس‌شده در یک کتاب گواه بر زمان تألیف آن است. اما، دیدگاه کتاب مقدس این است که خدا بعضی اوقات شرایط آینده را به یک نبی وحی می‌کند. تئوری نویسندگی متعدد شواهد قدرتمند پیشگویی یافت‌شده در این کتاب را تضعیف می‌کند.^۴

تفاوت‌های مفهومی و الاهیاتی: در بخش اول کتاب اشعیاى نبی مفاهیم غالب هشدار، توبیخ، مجازات، تنبیه و نابودی است، در حالی که در بخش دوم آن مفاهیم اصلی تسلی، امید، تشویق، نجات، وعده بازگشت و بخشش گناه است؛^۵ در بخش اول کتاب اشعیاى نبی مفاهیم باقی‌مانده، آخرالزمان و پادشاه آینده وجود دارند، در حالی که در بخش دوم آن این مفاهیم ذکر نشده‌اند و، برعکس، مفهوم اصلی‌ای که بر بخش دوم غالب است، «بنده‌ی خدا» است که در بخش اول نه ذکر شده و نه به آن اشاره شده است.^۶ نویسندۀ بخش اول کتاب اشعیاى نبی به مسائل اجتماعی می‌پردازد و به بدرفتاری اخلاقی و معنوی حاکمان اورشلیم

^۱. کتاب اشعیاى نبی ۴۶-۴۷.

^۲. همان، ۴۴: ۲۸؛ ۴۵: ۱.

^۳. Brueggemann, Walter and Linafelt, Tod, *An Introduction to the Old Testament: the Canon and Christian Imagination*, Kentucky: Westminster John Knox Press, 2003, p.198; Gitay, 7/289.

^۴. Smith, pp.3-4.

^۵. Avishur, 10/68-69; Gitay, 7/289; Hill, "Isaiah, Book of", 7/597; Wells, Jo Bailey, *Isaiah*, United Kingdom: The Bible Reading Fellowship, 2006, p.14.

^۶. Avishur, 10/68-69.

توجه می‌کند، در حالی که نویسنده بخش دوم آن به بحران دینی و ملی جامعه یهودی تبعیدشده در بابل پاسخ می‌دهد.^۱ نیز بخش دوم به طرف اعلان قطعی توحید پیش می‌رود و خدای اسرائیل را خدای یکتا و خالق آسمان و زمین می‌خواند.^۲

اسمیت، در ردّ دلیل منتقدان وحدت کتاب اشعیاى نبى، مبنی بر این که برخی مفاهیم الاهیاتی در نیمه دوم این کتاب یافت می‌شوند که در ایام اشعیاى نبى اثبات نشده‌اند، می‌گوید: «اما این استدلال به این سؤال جواب نمی‌دهد: اگر باب‌های ۶۶ تا ۴۰ کتاب اشعیاى نبى اثر اشعیاى نبى باشند، در این صورت الاهیاتی که در آن باب‌ها یافت می‌شوند، در واقع، در ایام اشعیاى نبى تصدیق خواهند شد.»^۳

تفاوت‌های سبکی و زبانی: بخش دوم کتاب اشعیاى نبى نسبت به بخش اول آن شاعرانه‌تر است.^۴ وحی‌ها اشعار طولانی، متفکرانه، خطابه‌گونه، تغزلی و پیوسته هستند، تغییرات چشمگیر زبانی و سبکی و اصطلاحات گوناگون‌تر و فنی‌تر وجود دارند و زبان عبری زبان عبری متأخر است.^۵

اسمیت در ردّ این استدلال طرفداران تئوری نویسندگی متعدد که تفاوت‌های سبکی و زبانی بین دو نیمه این کتاب دیدگاه آن‌ها را تأیید می‌کند، می‌گوید: اما اصطلاحات و سبک یک نویسنده ممکن است بسته به سن او در زمان نگارش، موضوع مورد نظر و مخاطبانی که برای آن‌ها می‌نویسد، تغییر کنند. بدون تردید، باب‌های پایانی کتاب اشعیاى نبى در اواخر عمر این نبی نوشته شده‌اند. در این باب‌ها او به موضوعات جدیدی می‌پردازد.^۶

نیز طرفداران تئوری نویسندگی متعدد، گاهی اوقات عدم ذکر نام اشعیاى نبى را در بیست و هفت باب آخر این کتاب مؤید نظر خود مبنی بر تمایز بین باب‌های ۳۹ تا ۶۰ و ۶۱ تا ۶۶ ذکر می‌کنند.

اسمیت در ردّ این استدلال آن‌ها می‌گوید: «اگرچه این سخن درست است، اما در تعیین نویسندگی این باب‌ها تعیین‌کننده نیست. کتاب فرض می‌شود که اثر شخصی است که نام

¹. Gitay, 7/289.

². Brueggemann and Linafelt, p.198.

³. Smith, p.4.

⁴. Brueggemann and Linafelt, p.198.

⁵. Hill, "Isaiah, Book of", 7/597.

⁶. Smith, p.4.

وی را بر خود دارد مگر این که بتوان دلایل قاطعی را علیه آن اقامه کرد. به علاوه، اکثر منتقدانی که رد می‌کنند که اِشْعِیَا باب‌های ۴۰ تا ۶۶ را نوشت، همچنین رد می‌کنند که او باب ۱۳ را نوشت، اما این باب نام او را بر خود دارد.^۱

دلیل انضمام باب‌های ۴۰ تا ۶۶ به باب‌های ۱ تا ۳۹

محققانی که طرفدار تمایز بین باب‌های ۱ تا ۳۹ و ۴۰ تا ۶۶ هستند در جواب این سؤال که، اگر بخش دوم دراصل از بخش اول متمایز بوده است، پس به چه دلیل یا دلایلی این بخش به بخش منسوب به اِشْعِیَا پسر آموص منضم شده است، دلایل زیر را ذکر می‌کنند:

دلیل اول و محکم این انضمام این بود که ویراستاران انبیاء ظاهراً قصد داشته‌اند که باب‌های ۱ تا ۳۹ را با باب‌های تسلی (۴۰-۶۶) خاتمه دهند.

دلیل دیگر این امر آن بود که اگرچه بین این دو بخش تفاوت‌های زبانی و سبکی موجود است، اما ارتباط‌هایی نیز وجود دارد.

عامل مؤثر دیگر در این انضمام کمبود اطلاعات تاریخی در باب‌های ۴۰ تا ۶۶ بود. اگرچه ویراستاران می‌دانستند که این دو بخش متعلق به دوره‌های مختلف هستند، اما ایمان آن‌ها به توانایی انبیاء در پیش‌بینی کردن آینده دور به آن‌ها این امکان را داد که بر این مشکل فائق آیند.^۲

دلیل دیگر این که شاید این انضمام یک مسئله فنی بود که در آن یک طومار کوتاه‌تر (باب‌های ۴۰ تا ۶۶) به یک طومار بلندتر (باب‌های ۱ تا ۳۹) برای حفظ کردن آن منضم شد، و اصل این اثر به عنوان دو نسخه‌ی خطی جداگانه بعداً فراموش شد.

دلیل دیگر این که شاید این ترکیب یک ترکیب عمدی بود، محصول یک مکتب تفکر دینی که در جستجوی این بود که یک اثر ایدئولوژیکی به هم پیوسته خلق کند که در آن دوره مجازات تحقق یافته است، و بدین ترتیب نبوت‌های قدیمی اشعیای نبی را تأیید کند و صحت نبوت‌های جدید مربوط به عصر جدید نجات را نشان دهد.

دلیل دیگر این که شاید مؤلف کتاب دوم خودش را شاگرد وفادار اشعیای نبی می‌دانست. این فرضیه احتمالاً فقدان برنویسی در بخش دوم و نیز شباهت اصطلاحات و عبارات در دو بخش را توضیح می‌دهد. به عنوان مثال، در آیه‌ی بی‌نظیری که در آن اشعیای دوم به

1. Ibid

2. Avishur, 10/69.

خودش اشاره می‌کند، او کلام خدا را «تعلیم»^۱ می‌خواند، زبانی که به زبان اشعیای نبی شباهت دارد.^۲ شاگرد معنوی اشعیای نبی به احساسات «پیشانی و تاریکی»^۳ معلم خود که باعث شد که استاد شهادتش را مهر و موم کند،^۴ پاسخ می‌دهد. این شاگرد فکر می‌کند که شرایط تغییر کرده است. وی متوجه می‌شود که خدا دوباره خودش را آشکار می‌کند،^۵ و او خودش را شخصی می‌داند که شهادت رهبرش را بر دوش می‌کشد.^۶

همچنین ممکن است که این نبوت دوم صرفاً به خاطر فضای اضافی در طومار اشعیای اصیل به نبوت اول افزوده شد، یا شاید این نبی دوم نیز اِشْعَیا خوانده می‌شد.^۷

نیز باب‌های ۶۶ تا ۴۰ احتمالاً به باب‌های ۱ تا ۳۹ به خاطر علاقه مشترک آن‌ها به سرنوشت اورشلیم منضم شد.^۸

۲. تمایز بین باب‌های ۵۵ تا ۴۰ و ۶۶ تا ۵۶ کتاب اشعیای نبی

منتقدان کتاب اشعیای نبی این سؤال را طرح کرده‌اند که آیا کل باب‌های ۶۶ تا ۴۰ اثر یک نبی است یا دو یا سه یا بیشتر نبی؟^۹

محققانی از قبیل گلاهن^{۱۰}، کلاسنر^{۱۱}، سیگال^{۱۲}، کافمن^{۱۳} و هاران^{۱۴} از وحدت باب‌های ۶۶ تا ۴۰ دفاع می‌کنند. کافمن با تعیین این‌که زمینه تاریخی باب‌های ۶۶ تا ۴۰ آشکارا قبل از

۱. کتاب اشعیای نبی ۵۰: ۴.

۲. همان، ۸: ۱۶.

۳. همان، ۸: ۲۲.

۴. همان، ۸: ۱۶-۱۷.

۵. همان، ۴۰: ۵.

۶. Gitay, 7/289-290.

۷. Dell, Katharine, *Opening the Old Testament*, USA, Blackwell Publishing, 2008, p.160.

۸. Collins, John J., *Introduction to the Hebrew Bible*, Minneapolis, Fortress Press, 2014, p.327.

۹. Avishur, 10/69.

۱۰. Glahn

۱۱. Klausner

۱۲. Segal

۱۳. Kaufmann

۱۴. Haran

ساختن معبد دوم است، نهایت تلاش خود را انجام می‌دهد تا استدلال‌های کسانی را که از تقسیم این باب‌ها به بخش‌ها و به انبیاء یا نبوت‌های جداگانه دفاع می‌کردند، رد کند. همچنین او تأکید کرد که این نبوت‌ها حاوی هیچ انعکاسی نیستند از آنچه که بر سر کسانی آمد که از اسارت بابل به فلسطین بازگشتند. کافمن نتیجه‌گیری کرد که این نبوت‌ها به قبل از ساختن معبد دوم بر می‌گردند و محل آن‌ها در بابل است. همچنین سیگال از وحدت باب‌های ۶۶ تا ۴۰ و نویسنده آن طرفداری کرد، اما برخلاف کافمن او عقیده داشت که زمینه منعکس شده زمینه فلسطین است. ام. هاران از وحدت باب‌های ۶۶ تا ۴۰ و نویسنده آن‌ها دفاع کرد، اما از وحدت مکان آن‌ها، همچنان که سیگال و کافمن دفاع کردند، دفاع نکرد. دیدگاه هاران این است که باب‌های ۴۰ تا ۴۸ از بابل نشئت گرفتند. در بازگشت به فلسطین، که این نبی آن را پیشگویی کرده بود، او نیز همراه با تبعیدیان به اورشلیم بازگشت، و باب ۴۹ به بعد زمینه فلسطین را منعکس می‌کند.^۱ این محققان بین این دو بخش پیوستگی می‌بینند. محکم‌ترین دفاعیه نویسنده‌ی واحد سبک ادبی منسجم در سرتاسر این دو بخش است. تغییر جغرافیایی فی‌نفسه دلیل قانع‌کننده‌ای بر دفاع از نویسنده جدید نیست.^۲

جی.ای. اسمیت^۳ (۱۸۸۹) و دوهم از نخستین محققانی بودند که این باب‌ها را به دو بخش ۴۰ تا ۵۵ و ۵۶ تا ۶۶ تقسیم کرده‌اند.^۴ به نظر دوهم بخش اول به «اشعیا دوم» تعلق دارد که در دوره کوروش می‌زیست، در حالی که بخش دوم به نبی دیگری که او را «اشعیا سوم» می‌خوانند تعلق دارد که نزدیک دوره عزرا و نحمیا در اورشلیم زندگی می‌کرد.^۵ این تمیز به دو بخش و دو نبی را، با جرح و تعدیل‌های زیادی، بسیاری از محققان پذیرفته‌اند. ای.اس. سلین^۶ و الیگر^۷ بر آن بودند که «اشعیا سوم» شاگرد «اشعیا دوم» بود و نبوت‌های او را ویرایش کرد، در پایان قرن ششم، دوره حجتی نبی و زکریای

1. Avishur, 10/69.

2. Franke, pp.699-700.

3. G.A. Smith

4. Friedman, 10/57; Whybray, R. N, *The Second Isaiah*, England: Jso Press, 1983, p.4; Avishur, 10/69.

5. Sweeney, "Isaiah 1-39", in *Fortress Commentary on the Bible: The Old Testament and Apocrypha*, p.674; Collins, p.326; Avishur, 10/69.

6. E.S. Sellin

7. Elliger

نبی، می‌زیست، و نبوت‌های او در اورشلیم نوشته شدند.^۱ رادای از طریق بررسی کامپیوتری این باب‌ها، یعنی ۶۶تا۴۰ به این نتیجه رسیده است که حداقل یک نویسنده دیگر در این بخش وجود دارد.^۲ اُولریش برِگس^۳ نظر می‌دهد که نمایندگان آیینی گروه نویسنده مسئول تألیف باب‌های ۵۵تا۴۰ هستند. مردمی که بعد از نابودی اورشلیم به اسارت بابل فرستاده شدند مسلماً شامل کاهنان آشنا با پرستش معبد و دیگر فعالیت‌های آیینی بودند. لِنَا-سُوفِیا تِیْمِیِر^۴ احتمال تألیف باب‌های ۵۵تا۴۰ توسط زن را پیشنهاد می‌کند. وی، در تأیید این دیدگاه، استعاره‌های زیادی را که خدا را با زن تشبیه می‌کنند، نقل می‌کند، اشاره‌های به نقش‌های اجتماعی-جنسیتی زنان، توصیفات و وظائف مربوط به مادری، و فقدان تصاویر منفی از زنان.^۵

دلایل تمایز بین باب‌های ۵۵تا۴۰ و ۶۶تا۵۶

به عقیده دُوهم، این دو بخش، یعنی باب‌های ۵۵تا۴۰ و ۶۶تا۵۶، از نظر زمینه تاریخی، محتوای مفهومی (نگرش به مناسک، مجادله در برابر سامری‌ها)، زبان و سبک، و مکان و زمان نویسندگی متفاوت هستند.^۶

باب‌های ۵۵تا۴۰ به‌نحو مستدلی در مورد نیازهای تبعیدیان یهودیه که تقریباً بین سال‌های ۵۵۰ و ۵۳۹ قبل از میلاد در بابل زندگی می‌کردند سخن می‌گویند، در حالی که باب‌های ۶۶تا۵۶ ظاهراً وحی‌های متعلق به قرن هشتم تا اوایل قرن پنجم قبل از میلاد-تقریباً کل عصر نبوت-را نشان می‌دهند.^۷ به نظر استیفان ال. هرِیس^۸ ده باب آخر کتاب اشعیای نبی تا حدی از اواخر قرن ششم ناشی می‌شوند و به اعضای جامعه بازگردانده‌شده اورشلیم خطاب شده‌اند، اگرچه آن‌ها مشتمل بر قطعاتی متعلق به قرون قبل نیز هستند.^۹

^۱. Ibid

^۲. Friedman, 10/58.

^۳. Ulrich Berges

^۴. Lena-Sofia Tiemeyer

^۵. Franke, pp.699-700.

^۶. Avishur, 10/69.

^۷. Harris, pp.201, 202.

^۸. Stephen L. Harris.

^۹. Harris, p.202.

لحن و رویکرد باب‌های ۵۶ تا ۶۶ انتقاد آمیزتر و نکوهش آمیزتر از لحن و رویکرد باب‌های ۴۰ تا ۵۵ است.^۱ به عبارت دیگر، پیام‌های عمدتاً امیدوارکنندهٔ اشعیاى دوم و زمینهٔ بابلِ آن بسیار متفاوت از لحن اندوه‌بارتر و گاهی اوقات تهدیدآمیز و زمینهٔ یهودیه‌ای اشعیاى سوم است.^۲ باب‌های ۴۰ تا ۵۵ حاوی این وعده‌های باشکوه هستند که خدا راه را برای تبعیدیان در حال بازگشت روشن خواهد کرد^۳ و اورشلیم را بازسازی خواهد کرد، اما متون در اشعیاى سوم نشان می‌دهند که اوضاع آن‌چنان که انتظار می‌رود پیش نمی‌رود. در باب ۵۹: ۹ گروهی با فریاد می‌گویند: «انتظار نور می‌کشیم و اینک ظلمت است و منتظر روشنایی هستیم اما در تاریکی غلیظ سالک می‌باشیم»، و باب ۵۸: ۳ از مردمی نقل می‌کند که به خدا شکوه می‌برند: «چرا روزه داشتیم و ندیدی؟». بقیهٔ باب ۵۸ پاسخ مستدلی به این سؤال می‌دهد: وعده‌های اشعیاى دوم تحقق نیافته‌اند زیرا روزه و قربانی به‌وطن بازگشته‌ها با اعمال عادلانه همراه نشده‌اند.^۴ مثل مردم زمان اشعیاى قرن هشتم،^۵ آن‌ها اعمال عبادی‌شان را با ظلم به دیگران فاسد کرده‌اند. اشعیاى سوم در باب ۵۸ همچنان وعده می‌دهد که اعمال عادلانه و رعایت روز شنبه اوضاع را تغییر خواهند داد. اگر به‌وطن بازگشته‌ها خانه‌هایشان را با فقیران تقسیم کنند و از سوءاستفاده از روز شنبه دست بکشند، وعده‌های اشعیاى دوم تحقق خواهند یافت: نور خدا مثل فجر بر آن‌ها طالع خواهد شد^۶ و اورشلیم بازسازی خواهد شد.^۷ به عبارت دیگر، اشعیاى دوم وعده می‌دهد که یهوه نجات و رهایی‌اش را به ارمغان خواهد آورد. اشعیاى سوم بیان می‌کند که تحقق این وعده‌ها مستلزم عمل قبلی از طرف خود مردم است: این‌که آن‌ها «انصاف را نگاه داشته عدالت را جاری نمایند».^۸ نبی بعد از اسارت بابل می‌افزاید که تنها کسانی که «سبب را نگاه می‌دارند» و «دست خویش را از

^۱. Gitay, 7/289.

^۲. Franke, p.699.

^۳. کتاب اشعیاى نبی ۴۲: ۱۶.

^۴. همان، ۵۸: ۲-۵؛ ۶۶: ۱-۴.

^۵. همان، ۱: ۱۰-۱۷.

^۶. همان، ۵۸: ۸، ۱۰.

^۷. همان، ۶۸: ۱۲.

^۸. Carr, David M., *An Introduction to the Old Testament: Sacred Texts and Imperial Contexts of the Hebrew Bible*, United Kingdom, Willey-Blackwell, 2010, p.238.

^۹. کتاب اشعیاى نبی ۵۶: ۱.

هر عمل بد باز می‌دارند خوشحال» خواهند شد.^۲

۳. تمایزهای دیگر در کتاب اشعیای نبی

محققان معمولاً هر یک از سه بخش عمده کتاب اشعیای نبی، یعنی باب‌های ۱ تا ۳۹، ۴۰ تا ۵۵ و ۵۶ تا ۶۶، را یک واحد ادبی جداگانه تلقی می‌کنند. اما به نظر آن‌ها، بنابر بررسی علمی سبک، قالب ادبی، محتوای الاهیاتی و اشاره‌های به موضوعات یا حوادث تاریخی، بخش‌های اول و سوم، به نوبه خود، به واحدهای متعدد کوچک‌تر تقسیم می‌شوند.

در مورد بخش اول، یعنی باب‌های ۱ تا ۳۹، گمان می‌رود که برخی از مواد در آن را بعداً شاگردان اشعیای نبی افزودند، شاگردانی که ظاهراً مکتب نبوی‌ای را تشکیل می‌دادند که سخنان استادشان را حفظ، ویرایش و سرانجام تألیف کردند. باب‌های ۲۴ تا ۲۷ («مکاشفه کوچک») ظاهراً متعلق به دوره‌ای بعدتر از دوره اشعیای تاریخی است. این قطعه، به دلیل موضوعات آخرت‌شناختی به دقت بسط‌یافته‌اش، معمولاً به تاریخ پس از اسارت بابل نسبت داده می‌شود.^۳ این بخش را بسیاری متأخرترین بخش کتاب اشعیای نبی (اشعیای چهارم؟) می‌دانند.^۴ این باب‌های مکاشفه‌ای (باب‌های ۲۴ تا ۲۷)، اشارات گوناگون به سقوط بابل، و ضمیمه‌ی نثری که این بخش از کتاب اشعیای نبی (باب‌های ۱ تا ۳۹) را خاتمه می‌دهد (باب‌های ۳۶ تا ۳۹)، احتمالاً اثر شاگردان یا انبیای کوچک‌تری که تحت تأثیر اشعیای نبی می‌نوشتند هستند. این ضمیمه نثری، یعنی باب‌های ۳۶ تا ۳۹، تقریباً کلمه به کلمه از کتاب دوم پادشاهان ۱۸: ۱۳ تا کتاب دوم پادشاهان ۲۰: ۱۹، که حوادث متعلق به اواخر خدمت اِشعیای را خلاصه می‌کنند، برداشته شده‌اند. اما با این اضافه آشکار که حزقیال خزان معبد و قصر پادشاهی را خالی کرد تا سَنحاریب^۵ را راضی کند، اقدام عمل‌گرایانه‌ای که اشعیای نبی درباره آن کاملاً ساکت است. هَرِیس، ضمن تأیید این که باب‌های ۲۴ تا ۲۷ و باب‌های ۳۶ تا ۳۹ از آن اشعیای اورشلمی نیستند، همچنین اعتقاد دارد که باب‌های ۳۳ تا ۳۵

^۱. همان، ۵۶: ۲.

^۲. Harris, p.240.

^۳. Ibid, pp.201-202, 204.

^۴. Hauer, Christian E., and Young, William A., *An Introduction to the Bible: A Journey into Three Worlds*, New Jersey, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1990, p.132.

^۵. Sennacherib

نیز از شخص دیگری است.^۱ به نظر هیل سبک باب‌های ۲۷ تا ۳۴ و باب‌های ۳۵ تا ۳۴ بیشتر شبیه سبک اشعیاى دوم و سوم است تا سبک اشعیاى اول. به علاوه، آن‌ها در بردارنده مکاشفه جهانی و ویژگی‌های ادبی نوع مکاشفه‌ای عصر متأخر پس از اسارت بابل هستند. یهوه انتقامش را از ملت‌های سرکش و نافرمان در روز بزرگ خدا خواهد گرفت، روزی که مجازات آخرت‌شناختی را برای کل جهان و استقرار قطعی ملکوت خدا را به ارمغان خواهد آورد. پیروزی یهوه بر همه نیروهای آسمانی و زمینی نهایی خواهد شد؛ نجات و گردهم‌آیی مجدد نهایی یهودیه در شرایط مصیبت جهانی عملی خواهد شد؛ سرانجام، رستاخیز پرهیزگاران و پیروزی شهر خدا بر شهر شیطان واقع خواهد شد. این‌ها موضوعات معیار مکاشفه‌ای به شیوه کتاب‌های دانیال نبی و زکریای نبی و دیگر کتاب‌های مکاشفه‌ای هستند و احتمالاً آن‌ها را باید در حدود ۳۰۰ قبل از میلاد تاریخ‌گذاری کرد، امری که آن‌ها را متأخرترین بخش‌های این کتاب (اشعیاى نبی) و پیام اشعیاى می‌گرداند.^۲

و اما درباره بخش سوم، یعنی باب‌های ۵۶ تا ۶۶، بعضی از محققان عقیده دارند که غیرممکن است که این باب‌ها اثر یک نویسنده باشند و در طول عمر یک نبی نوشته شده باشند. به بیان دقیق‌تر، آن‌ها اعتقاد دارند که در این بخش نبوت‌های متعلق به دوره‌های مختلف وجود دارد.^۳ اما آن‌ها در مورد دوره‌هایی که به این نبوت‌ها نسبت می‌دهند اختلاف نظر دارند. بعضی از آن‌ها، از قبیل چین^۴، اسمیت و کیتل^۵، دوره زمانی منعکس شده در این نبوت‌ها را به دوره زمانی بین حزقیال نبی و عزرا-نحمیا محدود می‌کنند. بعضی دیگر از محققان، از قبیل بُود^۶، وُلز^۷ و ایسفلت^۸، آن را به دوره از قرن هفتم تا سوم قبل از میلاد بسط می‌دهند.^۹

نتیجه

^۱ Harris, pp.204, 201-202, 555.

^۲ Hill, "Isaiah, Book of", 7/598-599.

^۳ Sweeney, "Isaiah 1-39", in *Fortress Commentary on the Bible: The Old Testament and Apocrypha*, p.674; Avishur, 10/69; Gitay, 7/294.

^۴ Cheyne

^۵ Kittle

^۶ Bude

^۷ Volz

^۸ Eissfeldt

^۹ Avishur, 10/69.

در دوران گذشته، کتاب اشعیاى نبی یک کل واحد دانسته شده و اشعیاى نبی نویسنده‌ی آن شناخته می‌شد. این دیدگاه در دوره‌ی معاصر با استناد به عمر طولانی و نیز قدرت نبی به پیشگویی آینده‌ی دور به اذن خدا و نیز دلایل دیگر مفهومی، زبانی و سبکی هنوز در میان برخی از محققان طرفدارانی دارد.

اما، دیدگاه مورد تأیید اکثر محققان در دوران معاصر این است که کتاب اشعیاى نبی را، با توجه به تفاوت‌های زمانی، مکانی، مفهومی، زبانی و سبکی، باید سه واحد ادبی جداگانه و در نتیجه اثر سه نویسنده مختلف دانست. بخش نخست باب‌های ۱ تا ۳۹، متعلق به دوره‌ی اورشلیم، است که نویسنده‌ی آن اشعیاى تاریخی یا اورشلیمی یا اول خوانده شده است. بخش دوم باب‌های ۴۰ تا ۵۵، متعلق به دوره‌ی اسارت بابل، و بخش سوم باب‌های ۵۶ تا ۶۶، متعلق به دوره‌ی بعد از اسارت بابل یا بازگشت، هستند، که، از آنجا که نویسندگان این دو بخش دانسته نیستند، نویسندگان آن‌ها، برای دسترسی و ارجاع آسان، به ترتیب، اشعیاى دوم یا اسارت بابل و اشعیاى سوم خوانده شده‌اند.

همچنین برخی از محققان باب‌های ۲۴ تا ۲۷ را به دلیل موضوعات آخرت‌شناختی به دقت بسط یافته‌اش معمولاً به تاریخ پس از اسارت بابل مربوط دانسته و به نبی دیگری موسوم به اشعیاى چهارم نسبت داده‌اند. به نظر هرئیس باب‌های ۳۳ تا ۳۵ نیز از شخص دیگری است. به علاوه، ضمیمه نثری، یعنی باب‌های ۳۶ تا ۳۹، تقریباً کلمه به کلمه از کتاب دوم پادشاهان ۱۸: ۱۳ تا کتاب دوم پادشاهان ۲۰: ۱۹ برداشته شده است، اما با این مطلب اضافی که جزقیّا خزائن معبد و قصر پادشاهی را خالی کرد تا سینحاریب را راضی کند. نیز به نظر برخی از محققان بعید است که ده باب آخر این کتاب اثر تنها یک نویسنده باشد.

منابع

- دائرةالمعارف کتاب مقدس، ترجمه آلیس علیایی، مریم قبادی، کیانوش اخوین، بهرام محمدیان، ویراستار و مسئول گروه ترجمه: بهرام محمدیان، تهران، انتشارات سُرخدار، ۱۳۸۱ ش.
- سلیمانی اردستانی، عبدالرحیم، «درآمدی بر شناخت کتاب مقدس»، هفت آسمان، شماره ۲، ۱۳۷۸ ش.
- کتاب مقدس، ترجمه تفسیری، شامل عهد عتیق و عهد جدید، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
- کتاب مقدس، یعنی کتب عهد عتیق و عهد جدید، که از زبان‌های اصلی عبرانی و کلدانی و یونانی ترجمه شده است، لندن، انجمن پخش کتب مقدسه، ۱۹۸۸-۱۹۸۶ م.

- کتاب‌هایی از عهد عتیق (کتاب‌های قانونی ثانوی) بر اساس کتاب مقدس اورشلیم، ترجمه پیروز سیار، تهران، نشر نی، ۱۳۸۰ ش.

- Asimov, Isaac, *Asimov's Guide to the Bible: Two Volumes in One, The Old and New Testaments*, New Jersey, Wings Books, 1981.
- Avishur, Issac, "Isaiah", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem: Keter Publishing House, 2007.
- Blau, Joshua, "Barth, Jacob", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007.
- Brueggemann, Walter and Linafelt, Tod, *An Introduction to the Old Testament: The Canon and Christian Imagination*, Kentucky, Westminster John Knox Press, 2003.
- Carr, David M., *An Introduction to the Old Testament: Sacred Texts and Imperial Contexts of the Hebrew Bible*, United Kingdom: Willey-Blackwell, 2010.
- Carr, David M. and Conway, Colleen M., *An Introduction to the Bible, Sacred Texts and Imperial Contexts*, United Kingdom, Wiley-Blackwell, 2010.
- Collins, John J., *Introduction to the Hebrew Bible*, Minneapolis, Fortress Press, 2014.
- Dell, Katharine, *Opening the Old Testament*, USA, Blackwell Publishing, 2008.
- Dillard, Raymond B. and Longman, Tremper, *An Introduction to the Old Testament*, Michigan, Zondervan, 2006.
- Franke, Chris A., "Isaiah 40-66", in *Fortress Commentary on the Bible: The Old Testament and Apocrypha*, Gale A. Yee, Hugh R. Page Jr., Matthew J. M. Coomber (eds.), Minneapolis, Fortress Press, 2014.
- Friedman, Theodore, "Isaiah", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007.
- Gitay, Yehoshua, "Isaiah", in *Encyclopedia of Religion*, Mircea Eliade (ed.), New York, Macmillan, 1986.
- Gutmann, Joshua, "Amaziah", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007.
- Halevy, Elimelech Epstein, "Isaiah in the Aggadah", in *Encyclopedia Judaica*, Michael Berenbaum (ed.), Jerusalem, Keter Publishing House, 2007.
- Harris, Stephen L., *Understanding the Bible*, London, Maifield Publishing Company, 2000.
- Harris, Stephen L., Platzner, Robert L., *The Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible*, New York, McGraw-Hill, 2008.
- Hauer, Christian E., and Young, William A., *An Introduction to the Bible: A Journey into Three Worlds*, New Jersey, Prentice Hall, Englewood Cliffs, 1990.
- Hill, W., "Isaiah, Book of", in *The New Catholic Encyclopedia*, Thomas Carson, Joann Cerrito (Project Editors), New York, Gale, 2003b.
- Hill, W., "Isaiah", in *The New Catholic Encyclopedia*, Thomas Carson, Joann Cerrito (Project Editors), New York, Gale, 2003a.
- Mills, Mary E., *Images of God in the Old Testament*, London, Cassell, 1998.
- Smith, James E., *An Expository Commentary on the Book of Isaiah*, 2005.

-
- Sweeney, Marvin A., "Isaiah 1-39", in *Fortress Commentary on the Bible: The Old Testament and Apocrypha*, Gale A. Yee, Hugh R. Page Jr., Matthew J. M. Coomber (Editors), Minneapolis: Fortress Press, 2014.
 - Sweeney, Marvin A, *Isaiah 1-39: with an Introduction to Prophetic Literature*, the United States of America, William B. Eerdmans Publishing Company, 1996.
 - *The Ascension of Isaiah*, Edited with introduction, notes and, indices by R. H. Charles, London, Adam and Charles Black, 1900.
 - Wells, Jo Bailey, *Isaiah*, United Kingdom: The Bible Reading Fellowship, 2006.
 - Whybray, R. N, *The Second Isaiah*, England, Jso Press, 1983.